

JUSTYNA SPRUTTA

Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu

Św. Demetriusz jako pogromca zła w tradycji bizantyńskiej i słowiańskiej (do XV w.)

1. Początki kultu - 2. W piśmiennictwie - 3. Ikonografia

Zło, z którym w tradycji chrześcijańskiego Wschodu staczają walkę święci, ma najczęściej postać smoka, węża lub zwierzęco-ludzkiej hybrydy. Na tym tle wyróżnia się św. Demetriusz z Tesaloniki (*vel* Dymitr z Sołunia/Sołuński) jako pogromca skorpiona. Ten męczennik, wyobrażany w wojskowym stroju i z orężem, nie był jednak żołnierzem (choć tak najczęściej jest przedstawiany), lecz diakonem¹.

Św. Demetriusz² pochodził z zamożnej, o randze senatorskiej, rodziny³. Był sekretarzem, prokonsulem i konsulem Tesaloniki bądź Achai. Wyznając jawnie wiarę w Zbawiciela, ewangelizował pogan i organizował chrześcijańskie zgromadzenia w łaźni w Tesalonice, za co został uwięziony i zakłuty włóczniami na rozkaz cesarza Maksymiana. Męczeńską śmierć świętego (w 296 r. albo ok. 306 r. w Tesalonice lub Sirmium) ilustruje m.in. miniatura z *Menologionu* Bazylego II⁴.

¹ Nie wiadomo, w jaki sposób święty ten przeobraził się z diakona w wojownika. Niewykluczone, że zaważyło na tym przypisanie mu zwycięstwa na arenie. W Tesalonice czczono go jako żołnierza, a w Sirmium jako diakona. Por. CH. WALTER, *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Burlington 2003, s. 70. Ponadto nazywano go w liturgii m.in. „upiększeniem męczenników”, „władców obroną”, „sprzymierzeńcem żołnierzy”, „wzbogacającym ubogich” i „schronieniem przychodzących do niego”. Por. E. SMYKOWSKA, *Zwyczaje i obrzędy prawosławne*, Warszawa 2006, s. 14.

² Czczony w Kościele wschodnim 26 października (8 listopada).

³ Ojciec św. Demetriusza był chrześcijaninem.

⁴ Męczeńską śmierć przez ścięcie poniósł także Lupus (św. Lup), wierny sługa św. Demetriusza. To on po śmierci swego pana ocalił orarjon świętego i zebrał jego krew, zanurzwszy w niej cesarski pierścień. Por. J. CHARKIEWICZ (oprac.), *Święci Cerkwi prawosławnej*, tłum. J. Charkiewicz, Białystok 1996, s. 327; H. HOEVER (oprac.), *Żywoty świętych Pańskich na każdy dzień roku*, tłum. Z. Pniewski, Olsztyn 1995, s. 388. O datowaniu śmierci św. Demetriusza: J. GIEMZA, *O sztuce sakralnej przemyskiej eparchii słowem i obrazem*, Łańcut 2006, s. 70.

Legenda mówi, że św. Demetriusz zabił uosabiającego zło skorpiona⁵. Zwycięstwo to sugeruje też Ewangelia według św. Łukasza, w której jest mowa o tym, iż uczniowie Jezusa Chrystusa posiadają władzę „stąpania po węzach i skorpionach, i po całej potędze przeciwnika” (10,19) bez ponoszenia jakiegokolwiek szkody. Warto także wspomnieć o następującym fragmencie Psalmu 91: „Będziesz stąpał po węzach i zmijach, a lwa i smoka będziesz mógł podeptać [*calcatio* – J. S.]” (w. 13), tudzież o św. Bazylim Wielkim, który komentując przytoczony wyżej *passus*, stwierdza, że strącony z nieba, zbuntowany anioł – Szatan przebywa „na dole, by deptali po nim ufający Jezusowi, ponieważ Zbawiciel dał swoim uczniom moc deptania po węzach, skorpionach i wszelkiej sile nieprzyjaciela”⁶. Zwycięskie *calcatio* inicjuje sam Bóg. Mozaika *Christus Victor* z VI w. z Kaplicy Arcybiskupiej w Rawennie (ilustracja 1) ukazuje Zbawiciela z krzyżem na ramieniu jako *labarum*, z księgą Ewangelii otwartą na słowach: „Ja jestem Drogą, Prawdą i Życiem” oraz w żołnierskim stroju i nimbie krzyżowym w momencie, gdy depcze On personifikującego zło lwa i smoka⁷.

1. Początki kultu

Ciało męczennika odnaleziono w Tesalonice lub Sirmium podczas prowadzenia prac ziemnych. Wydzielało ono święty olej (gr. *myrron*), stąd zaczęto św. Demetriusza nazywać nie tylko Wielkim Męczennikiem, ale i Toczącym (Wylewającym) Święte Wonności. Jego relikwie miały przyczynić się do wielu uzdrowień⁸. Kult św. Demetriusza zapoczątkowany został w Tesalonice i Sirmium przez prefekta Illirii, patriarchę Leoncjusza II (*vel* Leontiosa). Leoncjusz II przyczynił się do przeobrażenia Tesaloniki, w którym to mieście do wzniesionej w 412 r. bazyliki przeniesiono w 418 r. ciało świętego. Od tej chwili Tesalonika stała się centrum kultu św. Demetriusza. Patriarcha miał również wnieść

⁵ Św. Demetriusz zasłynął jako uzdrawiający ukąszonych przez skorpiona. CH. WALTER, *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, s. 72–73.

⁶ ŚW. BAZYLI WIELKI, *O tym, że Bóg nie jest sprawcą zła*, w: J. NAUMOWICZ (oprac.), *Bóg i zło. Pisma Bazylego Wielkiego, Grzegorza z Nyssy i Jana Chryzostoma*, tłum. K. Kochończyk, J. Naumowicz, M. Przyszychowska, Kraków 2004, s. 52.

⁷ P. EVDOKIMOV, *Sztuka ikony. Teologia piękna*, tłum. M. Żurowska, Warszawa 1999, s. 231. Por. K. KLAUZA, *Teokalia, piękno Boga. Prolegomena do estetyki dogmatycznej*, Lublin 2008, s. 346; S. SKRZYNIARZ, *Hades. Recepcja, sens ideowy i przemiany obrazu pogańskiego boga w sztuce bizantyńskiej*, Kraków 2002, s. 94–95.

⁸ Por. A. DOBYČINA, *A „Divine Sanction” of the Revolt: the cult of St Demetrius of Thessalonica and the Uprising of Peter and Asen (1185–1186)*, „*Studia Ceranea*” (2012), nr 2, s. 118. Por. E. SMYKOWSKA, *Żywoty i obrzędy prawosławne*, s. 15.

martyrium (w Sirmium lub/i Tesalonice) w miejscu łaźni, w której święty został umęczony⁹.

Tesalonika, Sirmium i Thenai stały się pątniczymi celami chrześcijan chcących uczcić św. Demetriusza. W Cesarstwie Bizantyńskim kult tego świętego rozpow szechnił się za panowania dynastii Komnenów w XI–XII w., przenikając następnie do Bułgarii, Serbii, Rumunii i, za ich pośrednictwem, na Ruś. Do popularyzacji tej czci na Słowiańszczyźnie przyczynili się znacząco święci Cyryl (Konstantyn) i Metody, obaj pochodzący z Tesaloniki – miasta św. Demetriusza¹⁰. Na rozwój kultu tego świętego wpłynęły też znacząco podania i przekonania.

Dowodząc grecką armią, św. Demetriusz miał wspomóc obrońców Tesaloniki oblężonej we wrześniu 1040 r. przez bułgarskich powstańców, na których czele stał carewicz Piotr Deljan. Jednak i sami Bułgarzy widzieli w św. Demetriuszu swego skutecznego opiekuna. Miał on sprawować nad nimi pieczę podczas skierowanego przeciwko Bizancjum buntu (1185–1186) wszczętego przez braci Teodora-Piotra i Asena¹¹. Ponadto pomógł Bizantyńczykom pokonać cara Bułgarii Kałojana. Nagłą śmierć (za przyczyną św. Demetriusza) tego władcy (w 1207 r., w czasie oblężenia Tesaloniki) przedstawia m.in. malowidło na fasadzie cerkwi w Morača, datowane na lata 1251–1252 (ilustracja 2), oraz – z 1476 r. – na fasadzie cerkwi w Dragalevci¹².

Bizantyńscy imperatorzy chętnie „wykorzystywali” świętych wojowników, np. Demetriusza, chcąc umocnić swój autorytet; chociażby Manuel I Komnen przeniósł w 1143 lub 1149 r. słynącą cudami ikonę świętego z jego grobu w Tesalonice do będącego miejscem pochówku Komnenów monasteru Pantokratora w Konstantynopolu¹³. Święci wojownicy, a zaliczano do nich i Demetriusza,

⁹ Por. CH. WALTER, *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, s. 69; H. HOEVER (oprac.), *Żywoty świętych Pańskich na każdy dzień roku*, s. 388; G. MINCZEW, *Święta księga, ikona, obrzęd. Teksty kanoniczne i pseudokanoniczne a ich funkcjonowanie w sztuce sakralnej i folklorze prawosławnych Słowian na Bałkanach*, Łódź 2003, s. 146–147; P. ARNOTT, *Bizantyjczycy i ich świat*, tłum. K. Dudziak, Warszawa 1979, s. 241.

¹⁰ Por. D. ADAMEK, *Postać św. Demetriusza. Rozwój jego kultu w średniowiecznej Bułgarii do końca XVI wieku, z uwzględnieniem źródeł ikonograficznych*, w: W. STĘPNIAK-MINCZEWA, Z.J. KIJAS (red.), *Święci i świętość u korzeni tworzenia się kultury narodów słowiańskich*, t. I, Kraków 2000, s. 122; A. DOBYČINA, A „Divine Sanction” of the Revolt, s. 117; G. MINCZEW, *Święta księga, ikona, obrzęd*, s. 147.

¹¹ Por. A. DOBYČINA, A „Divine Sanction” of the Revolt, s. 113–114, 121–122; G. MINCZEW, *Święta księga, ikona, obrzęd*, s. 139.

¹² P.Ł. GROTOWSKI, *Święci wojownicy w sztuce bizantyńskiej (843–1261). Studia nad ikonografią uzbrojenia i ubioru*, Kraków 2011, s. 155; A. RÓŻYCKA-BRYZEK, *Demetriusz Myroblita*, w: O. JUREWICZ (red.), *Encyklopedia kultury bizantyńskiej*, Warszawa 2002, s. 137–138. Na fresku z cerkwi w Peć (ok. 1345 r.) św. Demetriusz odpędza rabusiów od Tesaloniki. CH. WALTER, *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, s. 89.

¹³ A. DOBYČINA, A „Divine Sanction” of the Revolt, s. 115–116.

zdobyli sławę jako opiekujący się zwłaszcza władcami, arystokracją i państwowością.

Ponadto nie tylko w Bizancjum, ale i na Bałkanach czy Rusi łączono ich, w tym św. Demetriusza, z ideologią służącą np. władcy i jego zamiarom. Świadczy o tym kontekst zwycięskiej dla Rusinów bitwy, która rozegrała się 8 września 1380 r. na Kulikowym Polu między wojskami ruskimi, dowodzonymi przez Wielkiego Kniazia Dymitra Dońskiego, a tatarską Złotą Ordą, na której czele stał Mamaj. W przeddzień bitwy Dymitr Doński przywiózł z Włodzimierza ikonę przedstawiającą jego świętego imiennika.

Wierzono, że wizerunek ten namalowany został na desce pochodzącej z trumny św. Demetriusza, w związku z czym miał ochronić wojska ruskie przed Złotą Ordą. Po bitwie Dymitr Doński ustanowił święto zwane „Dymitriewską sobotą”, nakazując, by w przededniu tego święta celebrowano nabożeństwo żałobne (*panichida*) w intencji poległych na Kulikowym Polu Rusinów¹⁴. Do popularyzacji kultu św. Demetriusza przyczyniły się także homilie litewsko-halickiego metropolity Grzegorza Cambłaka, który kształcił się wcześniej w szkole Etymiusza Tyrnowskiego¹⁵.

2. W piśmiennictwie

Za najstarsze źródło hagiograficzne mówiące o św. Demetriuszu uchodzą *Acta Sancti Demetrii* z VI w. i *Miracula*¹⁶. Należy wspomnieć też o arcybiskupie Janie z Tesaloniki, który na początku VII w. stworzył korpus piętnastu tekstów o św. Demetriuszu, w tym o jego cudach, zamieszczony następnie w greckich i słowiańskich manuskryptach¹⁷. Przypuszcza się, że znał on *Passio prima* dostępną dzięki Anastazemu III Bibliotekarzowi w języku łacińskim (od 882 r.)¹⁸. W owej

¹⁴ Por. E. SMYKOWSKA, *Zwyczaje i obrzędy prawosławne*, s. 14; J. CHARKIEWICZ (oprac.), *Święci Cerkwi prawosławnej*, s. 327. O bitwie na Kulikowym Polu – por. M. HELLER, *Historia imperium rosyjskiego*, tłum. E. Melech, T. Kaczmarek, Warszawa 2009, s. 97–98; L. PODHORODECKI, *Kulikowe Pole 1380*, Warszawa 1986.

¹⁵ Por. M.P. KRUK, *Sztuka własna i obca. Na marginesie badań nad zachodnioruskim malarstwem ikonowym*, w: M. KOKOSZKO, M.J. LESZKA (red.), *Byzantina Europaea*, Łódź 2007, s. 335–336.

¹⁶ Por. G. MINCZEW, *Święta księga, ikona, obrzęd*, s. 146–147; P. ARNOTT, *Bizantyjczycy i ich świat*, s. 241.

¹⁷ Na język słowiański teksty te przełożono w IX–X w. CH. WALTER, *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, s. 70.

¹⁸ Wspomniane *Acta* Anastazy Bibliotekarz wysłał cesarzowi Karolowi Łysemu. G. MINCZEW, *Święta księga, ikona, obrzęd*, s. 147.

Passio najistotniejszym motywem wydaje się zwycięska (dzięki modlitwom św. Demetriusza) walka Nestora z gladiatorem Liausem. Istniała również *Passio altera*, która także, analogicznie do *Passio Symeona Metafrastesa*, pozbawiona była historycznie wiarygodnych informacji o męczeństwie i kulcie tego świętego¹⁹. Należy dodać, że poza *Miracula* opracowanymi przez diakona Jana Staurakiosa z Tesaloniki (610–717) czy pochodzącymi z X w. *Cudami św. Demetriusza* i *Menologionem* Symeona Metafrastesa istniały mówiące m.in. o tym świętym *Martyrologie Syriusza* i *Hieronima*. Natomiast cykl cudów św. Demetriusza uformował się ostatecznie w X–XI w.²⁰

W *Miracula* św. Demetriusz widnieje jako m.in. obrońca Tesaloniki w czasie najazdu Słowian na to miasto. Pojawia się na jego murach w żołnierskim stroju i z lancą, staczając walkę z atakującym Tesalonikę agresorem. Inny opisany tutaj cud to uwolnienie Cypriana (*vel* Kipriana), biskupa Thenai, ze słowiańskiej niewoli i przeniesienie go do Tesaloniki²¹. Pojmany przez korsarzy, biskup ten sprzedany został w niewolę arabskiemu bogaczowi, który zmusił go do opiekowania się warzywnym ogrodem. Pewnej nocy ukazał się Cyprianowi św. Demetriusz, który kazał mu wsiąść na swego konia. W ciągu ośmiu dni, dzięki pomocy świętego, hierarcha znalazł się w Tesalonice, a jego oswobodziciel zniknął. Po tym cudownym ocaleniu biskup Cyprian kazał wznieść w Thenai kościół ku czci św. Demetriusza i pokłonił się jego ikonie²². Znany był też *Cud z Bułgarem Klimentem* z udziałem św. Demetriusza ratującego z opresji²³.

Żołnierski fach tego świętego wydaje się sugerować także arcybiskup Jan w *Enkomionie św. Demetriusza*, wskazując na „niewidzialny sojusz [z tym świętym – J. S.] w wojnach”²⁴. Jako żołnierz, św. Demetriusz widnieje też np. w *Żywocie* cesarzowej Teofano. Miała ona wraz ze swym mężem, cesarzem Leonem VI, ujrzeć na

¹⁹ CH. WALTER, *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, s. 70.

²⁰ O. JUREWICZ, *Historia literatury bizantyńskiej*, Wrocław 2007, s. 104, 171. Por. CH. WALTER, *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, s. 68–69; P. ARNOTT, *Bizantyjczycy i ich świat*, s. 242; A. TRADIGO, *Ikony i święci prawosławni*, tłum. E. Maciszewska, Warszawa 2011, s. 273.

²¹ CH. WALTER, *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, s. 72–73.

²² *Tamże*; por. P. GROTOŃSKI, *The Legend of St George Saving a Youth from Captivity and its Depiction in Art*, „Series Byzantina” 1 (2003), s. 66; G. MINCZEW, *Święta księga, ikona, obrzęd*, s. 148–149, 152–153; G. GHARIB, *Icone di santi. Storia e culto*, Roma 1990, s. 159; J. SPRUTTA, *Święty Jerzy Zwycięzca oraz inni wojownicy w postbizantyjskich wybranych ikonach obszaru bałkańskiego* w: M. WALCZAK-MIKOŁAJCZYKOWA (red.), *Religijna mozaika Bałkanów*, Gniezno 2008, s. 210, 213; R. CORMACK, *Icons*, London 2007, s. 69; J. SPRUTTA, *Przedstawienia cudownych uwolnień w malarstwie ikonowym*, „Rocznik Ostrowskiego Towarzystwa Naukowego” (2008–2009) nr 3–4, s. 113–114.

²³ G. MINCZEW, *Święta księga, ikona, obrzęd*, s. 138–139.

²⁴ CH. WALTER, *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, s. 71.

modlitwie św. Demetriusza w żołnierskim stroju, z tarczą i włócznią²⁵. Takim ukazuje go również powstały w XI w., iluminowany przez malarzy-mnichów z Konstantynopola, *Menologion* cesarza Bazylego II²⁶. Warto dopowiedzieć, że istniał także anonimowy, grecki żywot św. Demetriusza, wzbogacony o opisy cudów tego świętego, znany z czternasto- i piętnastowiecznych odpisów²⁷.

Teksty liturgiczne ukazują św. Demetriusza najczęściej jako zwycięzcę, np. pieśń 8 kanonu święta św. Demetriusza z Wielkich Nieszporów, gdy mówi o nim, iż: „głosząc [Boga – J.S.] cierpiętnik Dymitr zamknięty został w więzieniu i skorpioną zmysłowego węża zamorzył duchowego oraz pychę Lyajosa zrzucił przez Nestora Bożego (...)”²⁸. O pokonaniu Lieusa (*vel* Liaosa) „imieniem Bożym” przez tego świętego wspomina poświęcony mu akatyst²⁹, natomiast kanon pieśni 9 z Wielkich Nieszporów z 26 października głosi: „Krzyżem uzbroiłeś Nestora i przez niego pychę Lyajosa zniszczyłeś na igrzyskach, Dymitrze (...)”³⁰. O triumfie św. Demetriusza mówi też stichera 8 z Wielkich Nieszporów z 26 października: „zawsze okazujesz się mieczem obosiecznym na wrogów, ścinając wrogów buńczuczność i zrzucając okrucieństwo demonów (...)”³¹. Zwycięstwo św. Demetriusza nad złem opiewa również stichera isomelosa, ton 1 Anatoliośa święta: „należy nam bowiem sławić wielkiego Dymitra, gdyż niszczy ataki demonów (...)”³² oraz pojawiająca się po Psalmie 50 stichera święta w tonie 6: „Raduj się, który zniszczyłeś podstępne działania wroga mocą daną Tobie przez Boga Jedynego”³³. Natomiast o koronacji przynoszącego pokój św. Demetriusza, będącej dla niego nagrodą za duchowe zasługi, opowiada ikos 6 kontakionu 6 akatysty ku jego czci. O tym świętym wspomina również *Kanon ku czci św. Dymitra* przypisywany św. Metodemu³⁴, kanon *Na wielkiego męczennika Deme-*

²⁵ CH. WALTER, *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, s. 72.

²⁶ G. MINCZEW, *Święta księga, ikona, obrzęd*, s. 147. Miniatura z 985 r. ukazująca męczeństwo św. Demetriusza z *Menologionu* Bazylego: [http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Demetrius_of_Thessaloniki_\(Menologion_of_Basil_II\).jpg](http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Demetrius_of_Thessaloniki_(Menologion_of_Basil_II).jpg) (13.09.2017). Por. H.W. HAUSSIG, *Historia kultury bizantyńskiej*, tłum. T. Zabłudowski, Warszawa 1969, s. 243.

²⁷ G. MINCZEW, *Święta księga, ikona, obrzęd*, s. 147.

²⁸ *Menologion*, tłum. R. Piętka, Kostomłoty 2007, s. 63. <http://www.crestinortodox.ro> (30.07.2013). <http://liturgia.cerkiew.pl/docs.php?id=29> (13.09.2017).

²⁹ M. JAKIMIUK, G. KRAŃCZUK, J. MISIEJUK (red.), *Żywot i akatyst świętego Dymitra z Tesalonik*, Hajnówka 1999, s. 7.

³⁰ <http://www.crestinortodox.ro> (13.09.2017), <http://liturgia.cerkiew.pl/docs.php?id=29> (13.09.2017).

³¹ *Tamże*.

³² <http://liturgia.cerkiew.pl/docs.php?id=29> (13.09.2017).

³³ *Tamże*.

³⁴ G. MINCZEW, *Święta księga, ikona, obrzęd*, s. 138.

triosa skomponowany w XII w. przez Eustatiosa³⁵ i *Kanon ku czci św. Dymitra, wielkiego męczennika z Salonik* św. Metodego³⁶.

Z literatury pięknej należy wymienić np. *Słowo pochwalne ku czci św. Dymitra* z końca IX lub początku X w., przypisywane św. Klimentowi z Ochrydy, uczniowi św. Cyryla i św. Metodego³⁷, tudzież *Słowo pochwalne ku czci św. Dymitra* z początku XV w., pióra Grzegorza Camblaka³⁸. Św. Demetriusz pojawia się także w bizantyńskim eposie *Dijenis Akritas*, romansie rycerskim z X–XIII w.³⁹, wraz ze św. Jerzym, śpiesząc z pomocą Dijenisowi walczącemu w Blatoliwadion ze smokiem⁴⁰.

Nie można pominąć też obecności św. Demetriusza w folklorze. W kulturze ludowej Bułgarzy uważali tego świętego za Bułgara⁴¹. Datowana na koniec XI w. legenda mówi o pochodzeniu św. Demetriusza ze słowiańskiego rodu, stąd miał on pomagać Słowianom⁴². Poza tym w słowiańskim folklorze łączono św. Demetriusza ze św. Jerzym, ewokując tzw. mit bliźniaczy. Połączenie to wynikało poniekąd z ludowego kalendarza rolniczego, w którym 23 kwietnia (św. Jerzego) inicjował wiosnę, a 26 października (św. Demetriusza) – zimę, dzieląc w Serbii czy Bułgarii rok na dwie części⁴³.

Ponadto widziano w św. Demetriuszu, opiekunie zimna i śniegu, brata archanioła Michała, nosiciela dusz (gr. *psychopompós*) oraz demiurga wznoszącego z Bożą pomocą cerkiew lub monaster na Świętej Górze, interpretując to wznoszenie jako ponowne tworzenie uniwersum z chaosu⁴⁴. Wierzono także, iż w noc poprzedzającą święto św. Demetriusza i św. Jerzego otwiera się niebo i budzą się demoniczne

³⁵ *Tamże*; O. JUREWICZ, *Historia literatury bizantyńskiej*, s. 216.

³⁶ A. NAUMOW (oprac.), *Pasterze wiernych Słowian: Święci Cyryl i Metody*, tłum. A. Naumow, Kraków 1985, s. 141–144.

³⁷ G. MINCZEW, *Święta księga, ikona, obrzęd*, s. 138.

³⁸ *Tamże*, s. 147.

³⁹ Por. H.W. HAUSSIG, *Historia kultury bizantyńskiej*, s. 350.

⁴⁰ M. BOROWSKA (oprac.), *Dijenis Akritas. Opowieść z kresów bizantyńskich*, tłum. M. Borowska, Warszawa 1998, VI, s. 700–701.

⁴¹ Por. E. KOCÓJ, *Świątynie, postacie, ikony. Malowane cerkwie i monastypy Bukowiny Południowej w wyobrażeniach rumuńskich*, Kraków 2006, s. 301–302; G. MINCZEW, *Święta księga, ikona, obrzęd*, s. 139.

⁴² Por. D. ADAMEK, *Postać św. Demetriusza*, s. 122.

⁴³ *Tamże*, s. 123. G. MINCZEW, *Święta księga, ikona, obrzęd*, s. 151–152, 155–156.

⁴⁴ Por. G. MINCZEW, *Święta księga, ikona, obrzęd*, s. 158–159; A. KOLLATAJ, *Święci wznoszący obiekty sakralne w wybranych bułgarskich tekstach folklorystycznych*, w: W. STĘPNIAK-MINCZEWA, Z.J. KIJAS (red.), *Święci i świętość*, s. 229–236. T. PANFIL, „*Lingua symbolica*”. *O pochodzeniu i znaczeniach najstarszych symboli heraldycznych w Polsce*, Lublin 2002, s. 76.

moce powodujące chaos; jedynie owi święci mogli je skutecznie pokonać i wykorzystać do stymulowania urodzaju⁴⁵.

3. Ikonografia

Ikonografia św. Demetriusza rozwijała się prawdopodobnie od przełomu V i VI w., ale dopiero od X w. wyobrażano tego świętego w pancerzu na tunice, żołnierskim obuwiu i z orężem⁴⁶. Mimo iż św. Demetriusz zabił skorpiona, to nie zawsze przedstawiany był jako pogromca tego pajęczaka. Fresk z cerkwi św. Demetriusza w Methana (Grecja), z końca XIII lub XIV w., ukazuje go jako depczącego wraz ze św. Teodorem Stratelatesem smoka (bazyliuszka) i gryfa.

Wierne legendzie jest natomiast przedstawienie na relikwiarzu z monasteru Vatopedii: święty zabija skorpiona znakiem krzyża, tudzież kreteńska ikona z Carskich Wrót cerkwi św. Demetriusza w Karyes, datowana na II połowę XV w. (ilustracja 3). Przypisywana Angelosowi Akotantosowi i Andreasowi Ritzosowi, ukazuje przy św. Jerzym depczającym smoka św. Demetriusza depczącego skorpiona. Ponadto obaj święci, wyobrażeni w zbrojach i z orężem, koronowani są przez wylaniającą się z nieba *manus Dei*⁴⁷. O wspomnianym, uosabiającym zło skorpionie, który usiłuje ukąsić św. Demetriusza w nogę, opowiada m.in. wymieniona powyżej *Passio altera*. Po zabiciu przez tego świętego skorpiona miał pojawić się okryty światłością anioł z „wieńcem rajskim” w ręku, by ukoronować nim św. Demetriusza⁴⁸.

Często miejsce zwierzęcego symbolu zła zajmuje w ikonografii św. Demetriusza zwyciężana przez niego, za pomocą oręża, ludzka postać⁴⁹. W owej postaci widzi się gladiatora Lieusa z plemienia Wandalów, cesarza Maksymiana, cara Kałojana lub tureckiego agresora (ten ostatni wyobrażany jest w turbanie). Car Kałojan, uchodzący w oczach Greków za Antychrysta, zagroziwszy Bizancjum, usiłował zdobyć w 1207 r. Tesalonikę, natomiast Turcy odebrali Bałkanom suwerenność po

⁴⁵ G. MINCZEW, *Święta księga, ikona, obrzęd*, s. 159.

⁴⁶ Por. D. ADAMEK, *Postać św. Demetriusza*, s. 122; T.S. IEREMINA, *Mir russkich ikon. Istorija, priedanija*, Moskwa 2002, s. 117; G. MINCZEW, *Święta księga, ikona, obrzęd*, s. 153.

⁴⁷ Łączenie w jednej kompozycji św. Demetriusza i św. Jerzego popularne było w Bizancjum i w krajach tego kręgu kulturowego zwłaszcza od IX do XI w., mimo iż najstarsze takie przedstawienia pochodzą z VI–VII w. D. ADAMEK, *Postać św. Demetriusza*, s. 126–127.

⁴⁸ M. JAKIMIUK, G. KRAŃCZUK, J. MISIEJUK (red.), *Żywoł i akatyst świętego Dymitra z Tesalonik*, s. 7; *Menologion*, s. 64.

⁴⁹ Por. E. SMYKOWSKA, *Zwyczaje i obrzędy prawosławne*, s. 14.

zwycięstwie pod Nikopolis (1396 r.). Personifikująca zło ludzka postać zrównuje się tutaj, w swej negatywnej wymowie, z uosabiającym diabelską moc skorpionem. Przemawia za tym m.in. przekonanie mieszkańców Tesaloniki o zabiciu Kałojana przez św. Demetriusza i tym samym ocaleniu przezeń miasta⁵⁰.

Zwycięstwo nad ową postacią odnosi św. Demetriusz pieszo lub konno. W XIV w. w sztuce bizantyńskiej pojawia się on na koniu wraz z „towarzyszającym” mu św. Jerzym zabijającym węża-smoka⁵¹. Takim ukazuje św. Demetriusza (konno) np. fresk z lat 1251–1252, z fasady cerkwi Wniebowzięcia Matki Bożej w Morača w Czarnogórze⁵². Warto dopowiedzieć, że i ze św. Demetriuszem, podobnie jak i z innymi świętymi, zwycięskimi wojownikami, wiązała się wiara w niezawodną skuteczność jego wstawiennictwa, stąd proszono go np. o wyzwolenie od moralnego niebezpieczeństwa czy od politycznej agresji. Jedynie niebiański zwycięzca mógł zadośćuczynić takiej prośbie. Wiare tę wyraża m.in. „zdobiąca” chlamidę świętego inwokacja „Zbaw!” na fresku w cerkwi Matki Bożej Peribleptos w Ohrydzie, oznaczająca tyle, co: ochroń, uratuj, ocal⁵³. O owej wierze świadczy również umieszczanie wizerunków (jako apotropaicznych) św. Demetriusza np. na południowej ścianie bałkańskich cerkwi, gdyż to od południa Turcy zagrażali Bałkanom⁵⁴.

Znane są też w malarstwie bizantyńskim i staroruskim przedstawienia św. Demetriusza jako żołnierza, ale nie w scenie walki. Warto w tym miejscu wskazać, chociażby na ikonę mozaikową z 1314 r., z pochodzącego z początku IV w. relikwiarza z Tesaloniki, czy ikonę *Św. Demetriusz z Tesaloniki na tronie* z ok. 1212 r., z soboru Zaśnięcia Matki Bożej w Dymitrowie (ilustracja 4), przedstawiającą św. Demetriusza tronującego, obdarzanego błogosławieństwem przez Jezusa Chrystusa i koronowanego przez anioła⁵⁵.

Ikonografia św. Demetriusza ukazuje go także jako diakona, np. na dwunastowiecznej ikonie z monasteru Ksenofonta na Athos oraz na ikonie mozaikowej z cerkwi św. Demetriusza w Tesalonice (z V–VII w.), przedstawiającej go ra-

⁵⁰ *De facto* car ten zabity został pod murami Tesaloniki w swoim namiocie przez kumańskiego spiskowca. D. ADAMEK, *Postać św. Demetriusza*, s. 130. Por. G. MINCZEW, *Święta księga, ikona, obrzęd*, s. 139; I. DYMITROW (red.), *Bułgaria. Zarys dziejów*, Warszawa 1986, s. 87.

⁵¹ G. MINCZEW, *Święta księga, ikona, obrzęd*, s. 150, 153; por. D. ADAMEK, *Postać św. Demetriusza*, s. 130–132.

⁵² <http://www.riznicasrpska.net/riznicasrpska/index.php?topic=85.0> (13.09.2017).

⁵³ S. GABELIĆ, *Prophylactic and Other Inscriptions in Late Byzantine Fresco Painting*, w: G. VON KOCH (red.), *Byzantinische Malerei. Bildprogramme – Ikonographie – Stil. (Symposion in Marburg vom 25.–29.6.1997)*, Wiesbaden 2000, s. 67.

⁵⁴ Por. J. SPRUTTA, *Święty Jerzy Zwycięzca oraz inni wojownicy*, s. 217.

⁵⁵ A. TRADIGO, *Ikony i święci prawosławni*, s. 275.

zem z dziećmi (ilustracja 5), których był patronem. Jako diakon widnieje również z księgą Ewangelii w ręce na wykonanym ze złota i emalii medalionie z ok. 1100 r., który zdobył pierwotnie ikonę *Św. Gabriel* z monasteru Djumati w Gruzji (ilustracja 6)⁵⁶, oraz na pochodzących z ok. 1310 r. freskach w Mistrze, ukazujących nie tylko jego męczeńską śmierć, ale i Nestora zwyciężającego na arenie gladiatora Lieusa.

Wracając do apotropaicznej funkcji wizerunków m.in. św. Demetriusza, należy dodać, że zwyczaj umieszczania ich na zewnątrz budowli znany był już w późnym antyku⁵⁷. Może kryć się w tym zwyczaju nawiązanie do przedchrześcijańskich amuletów lub apotropaicznych znaków umieszczanych np. na domach w starożytnej, pogańskiej Grecji. Za chrześcijański przykład niech posłuży tutaj relief nad wejściem do wzniesionego przed XV w. kościoła Matki Bożej w Lalibäli. Przedstawia on dwóch jeźdźców, być może św. Jerzego i św. Demetriusza, którzy przebijają orężem stworzenia otoczone przez ptaka i jaszczurkę lub gryfa i krokodyla⁵⁸.

Także zwycięstwo odniesione przez św. Demetriusza-wojownika jawiło się jako najlepsza rękojmia niezawodności wstawiennictwa tego świętego przed Bogiem. Również jego status wojskowy kojarzono z siłą, odwagą, dzielnością i walecznością, czyli z cechami i cnotami sprzyjającymi zwycięstwu. Tylko taki święty mógł skutecznie obronić Tesalonikę (obecnie: Saloniki) przed agresorami.

*

Literatura

- ADAMEK D., *Postać św. Demetriusza. Rozwój jego kultu w średniowiecznej Bułgarii do końca XVI wieku, z uwzględnieniem źródeł ikonograficznych*, w: W. STĘPNIAK-MINCZEWA, Z.J. KUJAS (red.), *Święci i świętość u korzeni tworzenia się kultury narodów słowiańskich*, t. I, Kraków 2000, s. 119–134.
- ARNOTT P., *Bizantyjczycy i ich świat*, tłum. K. Dudziak, Warszawa 1979.
- BOROWSKA M. (oprac.), *Dijenis Akritas. Opowieść z kresów bizantyńskich*, tłum. M. Borowska, Warszawa 1998.

⁵⁶ http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Medallion_St_Demetrios_Louvre_OA6457.jpg (13.09.2017).

⁵⁷ R. GRIERSON (red.), *African zion. The sacred art of Ethiopia*, Addis Ababa 1996, s. 244.

⁵⁸ S. CHOJACKI, *The Iconography of St George in Ethiopia*, „Journal of Ethiopian Studies” 9 (1973), nr 2, s. 51–52.

- Bóg i zło. Pisma Bazylego Wielkiego, Grzegorza z Nyssy i Jana Chryzostoma*, J. NAUMOWICZ (oprac.), tłum. K. Kochańczyk, J. Naumowicz, M. Przyszychowska, Kraków 2004.
- CHARKIEWICZ J. (oprac.), *Święci Cerkwi prawosławnej*, tłum. J. Charkiewicz, Białystok 1996.
- CHOJNACKI S., *The Iconography of St George in Ethiopia*, „Journal of Ethiopian Studies” 9 (1973), nr 2.
- CORMACK R., *Icons*, London 2007.
- DOBYČINA A., *„Divine Sanction” of the Revolt: the cult of St Demetrius of Thessalonica and the Uprising of Peter and Asen (1185–1186)*, „Studia Ceranea” (2012), nr 2, s. 113–126.
- DYMITROW I. (red.), *Bulgaria. Zarys dziejów*, Warszawa 1986.
- EVDOKIMOV P., *Sztuka ikony. Teologia piękna*, tłum. M. Żurowska, Warszawa 1999.
- GABELIĆ S., *Prophylactic and Other Inscriptions in Late Byzantine Fresco Painting*, w: G. VON KOCH (red.), *Byzantinische Malerei. Bildprogramme – Ikonographie – Stil. (Symposion in Marburg vom 25.–29.6.1997)*, Wiesbaden 2000, s. 57–72.
- GHARIB G., *Icone di santi. Storia e culto*, Roma 1990.
- GIEMZA J., *O sztuce sakralnej przemyskiej eparchii słowem i obrazem*, Łańcut 2006.
- GRIERSON R. (red.), *African zion. The sacred art of Ethiopia*, Addis Ababa 1996.
- GROTOWSKI Ł.P., *Święci wojownicy w sztuce bizantyńskiej (843–1261). Studia nad ikonografią uzbrojenia i ubioru*, Kraków 2011.
- GROTOWSKI P., *The Legend of St George Saving a Youth from Captivity and its Depiction in Art*, „Series Byzantina” 1 (2003), s. 27–77.
- HAUSSIG W.H., *Historia kultury bizantyńskiej*, tłum. T. Zabłudowski, Warszawa 1969.
- HELLER M., *Historia imperium rosyjskiego*, tłum. E. Melech, T. Kaczmarek, Warszawa 2009.
- HOEVER H. (oprac.), *Żywoty świętych Pańskich na każdy dzień roku*, tłum. Z. Pniewski, Olsztyn 1995.
- [http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Demetrius_of_Thessaloniki_\(Menologion_of_Basil_II\).jpg](http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Demetrius_of_Thessaloniki_(Menologion_of_Basil_II).jpg) (13.09.2017).
- http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Medallion_St_Demetrios_Louvre_OA6457.jpg (13.09.2017).
- <http://liturgia.cerkiew.pl/docs.php?id=29> (13.09.2017).
- <http://www.crestinortodox.ro> (13.09.2017).
- <http://www.riznicasrpska.net/riznicasrpska/index.php?topic=85.0> (13.09.2017).
- IERIEMINA S.T., *Mir russkich ikon. Istorija, priedanija*, Moskwa 2002.

- JAKIMIUK M., KRAŃCZUK G., MISIEJUK J. (red.), *Żywot i akatyst świętego Dymitra z Tesalonik*, Hajnówka 1999.
- JUREWICZ O., *Historia literatury bizantyńskiej*, Wrocław 2007.
- KLAUZA K., *Teokalia, piękno Boga. Prolegomena do estetyki dogmatycznej*, Lublin 2008.
- KOCÓJ E., *Świątynie, postacie, ikony. Malowane cerkwie i monastyny Bukowiny Południowej w wyobrażeniach rumuńskich*, Kraków 2006.
- KOŁŁATAJ A., *Święci wznoszący obiekty sakralne w wybranych bułgarskich tekstach folklorystycznych*, w: W. STĘPNIAK-MINCZEWA, Z.J. KIJAS (red.), *Święci i świętość. U korzeni tworzenia się kultury narodów słowiańskich*, t. I, Kraków 2000, s. 229–236.
- KRUK P.M., *Sztuka własna i obca. Na marginesie badań nad zachodnioruskim malarstwem ikonowym*, w: M. KOKOSZKO, M.J. LESZKA (red.), *Byzantina Europaea*, Łódź 2007, s. 327–344.
- Menologion*, tłum. R. Piętka, Kostomłoty 2007.
- MINCZEW G., *Święta księga, ikona, obrzęd. Teksty kanoniczne i pseudokanoniczne a ich funkcjonowanie w sztuce sakralnej i folklorze prawosławnych Słowian na Bałkanach*, Łódź 2003.
- NAUMOW A. (oprac.), *Pasterze wiernych Słowian: Święci Cyryl i Metody*, tłum. A. Naumow, Kraków 1985.
- PANFIL T., „*Lingua symbolica*”. *O pochodzeniu i znaczeniach najstarszych symboli heraldycznych w Polsce*, Lublin 2002.
- PODHORODECKI L., *Kulikowe Pole 1380*, Warszawa 1986.
- RÓŻYCKA-BRYZEK A., *Demetriusz Myroblita*, w: O. JUREWICZ (red.), *Encyklopedia kultury bizantyńskiej*, Warszawa 2002, s. 137–138.
- SKRZYNIARZ S., *Hades. Recepcja, sens ideowy i przemiany obrazu pogańskiego boga w sztuce bizantyńskiej*, Kraków 2002.
- SMYKOWSKA E., *Zwyczajne i obrzędy prawosławne*, Warszawa 2006.
- SPRUTTA J., *Przedstawienia cudownych uwolnień w malarstwie ikonowym*, „Rocznik Ostrowskiego Towarzystwa Naukowego” (2008–2009), nr 3–4, s. 107–114.
- SPRUTTA J., *Święty Jerzy Zwycięzca oraz inni wojownicy w postbizantyjskich wybranych ikonach obszaru bałkańskiego*, w: M. WALCZAK-MIKOŁAJCZYKOWA (red.), *Religijna mozaika Bałkanów*, Gniezno 2008, s. 208–218.
- TRADIGO A., *Ikony i święci prawosławni*, tłum. E. Maciszewska, Warszawa 2011.
- WALTER CH., *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Burlington 2003.

*

Streszczenie: W każdej tradycji zło jest zwyciężane przez dobro, ciemność przez światłość, *profanum* przez *sacrum*. Analogiczne zwycięstwo odnoszą święci, a wśród nich św. Demetriusz z Tesaloniki. Mimo iż był diakonem, w sztuce najczęściej przedstawiany jest jako żołnierz. Legenda mówi, że w więzieniu pokonał znakiem krzyża skorpiona personifikującego zło. Zamiast skorpiona może także zwyciężać gladiator Lieusa, cesarza Maksymiana, cara Kałojana lub Turka, a czyni to konno lub pieszo, za pomocą oręża lub poprzez gest *calcatio*. Nie tylko mówią o św. Demetriuszu źródła historyczne, teksty liturgiczne czy literatura piękna, ale także sztuka i folklor.

Słowa kluczowe: św. Demetriusz, Bizancjum, Bałkany, Ruś, diakon, żołnierz, skorpion.

Abstract: St Demetrius as a winner of evil in the Byzantine and Slavic tradition (till the fifteenth century). Evil wins by good, darkness by light and *profanum* by *sacrum* in every tradition. The saints, and between them St Demetrius of Thessaloniki too, achieves an analogous victory. St Demetrius was a deacon, but he is most often presented as a soldier for example in art. The legend says that St Demetrius defeated the scorpion (the personification of evil) by the sign of the cross in prison. This saint can also win with the gladiator Lieus, emperor Maximian, tsar Kaloyan or the Turk instead of the scorpion, and he does it on horseback or on foot, with a weapon or by the *calcatio* gesture. Not only are there historical sources, liturgical texts or belles-lettres presenting St Demetrius, but also art as well as folklore.

Keywords: St Demetrius, Byzantium, Balkans, Ruthenia, deacon, soldier, scorpion.

Il. 1. Mozaika *Christus Victor*, VI w., Ravenna

Źródło: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/c/cc/Christ_treading_the_beasts_-_Chapel_of_Saint_Andrew_-_Ravenna_2016.jpg/1200px-Christ_treading_the_beasts_-_Chapel_of_Saint_Andrew_-_Ravenna_2016.jpg (16.09.2017)

Il. 2. Fresk Św. *Demetriusz*, 1251–1252, Morača

Źródło: <http://www.riznicasrpska.net/riznicasrpska/index.php?topic=85.0> (16.09.2017)

Il. 3. Ikona Św. Demetriusz i św. Jerzy, 2 połowa XV w., Karyes
Źródło: <https://pl.pinterest.com/pin/474918723184626784/> (16.09.2017)

Il. 4. Św. Demetriusz z Tesaloniki na tronie, ok. 1212 r., Dymitrow.
Źródło: <http://www.buczyna.cerkiew.pl/index.php?go=swdymitr> (16.09.2017)

Il. 5. Ikona Św. *Demetriusz z dziećmi*, V–VII, Tesalonika
Źródło: <http://3.bp.blogspot.com/-y7Z8pdJGfp0/Tf1YI0y5SeI/AAAAAAAAEAY/vb-tzfw7lfJM/s1600/ag-Dimitrios-4.png> (16.09.2017)

Il. 6. Medalion z popiersiem św. Demetriusza, ok. 1100 r.

Źródło: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/74/Medallion_St_Demetrios_Louvre_OA6457.jpg (16.09.2017)